

**ŞEYX NİZAMİ YARADICILIĞININ FOLKLOR
QAYNAQLARINA DAİR**

**ABOUT THE FOLKLORE SOURCES OF SHEIKH
NIZAMI'S ACTIVITY**

**О ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСТОЧНИКАХ ТВОРЧЕСТВА
ШЕЙХА НИЗАМИ**

Ruziyə QULIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Gəncə Bölməsi, Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu

lnur273@gmail.com

Elnur HƏSƏNOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəxəssis

AMEA Gəncə Bölməsi, Diyarşünaslıq İnstitutu

el-hasanov@mail.ru

Summary

Folklore samples, as an integral part of folk wisdom in the heritage of Nizami Ganjavi, have been studied on the basis of numerous artistic examples. In the works created by this brilliant thinker, is investigated the source study value of samples of folklore, oral folk art of our people in the reflection of universal values, which have not lost their relevance and modernity for centuries.

Key words: Nizami Ganjavi, Azerbaijan, folklore, multiculturalism, Ganja

Резюме

Фольклорные образцы, как составная часть народной мудрости в наследии Низами Гянджеви, были изучены на основе многочисленных художественных примеров. В произведениях, созданных этим гениальным мыслителем, исследовано источниковедческое значение образцов фольклора, устного народного творчества нашего народа в отражении

общечеловеческих ценностей, веками не утративших свою актуальность и современность.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Азербайджан, фольклор, мультикультурализм, Гянджа

İlhamını göylərdən alan və bütün varlığı ilə xalq hikmətinə əsaslanan dahi şairimiz Nizami Gəncəvi öz əsərlərini folklor inciləri ilə bəzəmiş, ona dünya durduqca solmayan əbədi naxışlar salmışdır. Bu naxışlar fonunda Azərbaycan türklərinin mənəvi-əxlaqi dəyərləri bütövlükdə kainat qanunları səviyyəsində təqdim edilmişdir.

Nizami Gəncəvi sənətində xalq hikməti bədii sözlün ecazkar qüdrəti ilə qovuşur. Aşıqların dastan söyləməsi Davudun nəğmələri ilə müqayisə olunur:

Davudun nəğmələri dildən-dilə car oldu,

“Mahmud-Ayaz” dastanı eldən-elə car oldu (7, 60).

Şeyx Nizami şeirində zahirən adi, sadə görünən hər şey hikmətə çevrilir:

Yana-yana qızışar, alova dönər atəş,

Tezcə yandıği kimi tezcə də sönər atəş (6, 9138).

Atalar sözlündə isə həmin fikir belə ifadə olunur: “Tez alışan tez sönər”.

Bir mühüm cəhəti də qeyd etməliyik ki, Nizami Gəncəvinin türklüyünü sübuta yetirmək üçün mənbələrə əl atmağa, elmi müddəalara əsaslanmağa ehtiyac qalmır. Çünki Nizami hikməti Azərbaycan xalq hikməti ilə qaynayıb-qarışmış və vahid bir sistemə çevrilərək könullərə yol tapmış, ağılı heyrətdə qoymuşdur. Dahi şair əsərlərini hekayətlərlə, atalar sözü və məsəllərlə elə süslənmişdir ki, onun türklüyünü danmaq Günəşi danmaq kimi məntiqsiz görünür. Əsrlər boyu sözlün ilahi qüdrətinə güvənərək şər qüvvələrdən azad olmağa çalışan müdrək azəri türkləri göz-dəymə zamanı üzərlik yandırıb tüstüsünü göz dəyən adama vermişlər. Nizami Gəncəvi isə bu ovsunu ustalıqla bədii təsvir və ifadə vasitəsinə çevirmişdir:

Söyüd gözə gəlmişdi, əsməcəliydi canı,
Tez üzərlik qovurdu lələnin buxurdanı (3, 44).

Salxım söyüdün adicə bir mehdən xəfif-xəfif əsməsi gözə gələn adama, lələ buxurdana, lələnin içindəki kiçik toxumlar isə üzərliyə bənzədilir.

İnamlara görə bayquş xarabalıq sevir və orada gizlədilmiş xəzinələrin yerini bilir. Bayquş ulamaqla gizli sirləri açır, onu uladığı yerdə öldürən kəs isə xəzinəni tapır. Nizami Gəncəvi qələmində bu adı müşahidə hikmətə dönür:

Bayquş qarğışçıydı ki, torpaqda gəzdi başı,
Ulamasa sirrinə qurban getməzdi başı (7, 49).

Burada qarğışçı sözü dilimizdə bu gün də yaşamaqda olan: “Yurdunda bayquş ulasın!” – qarğışını ifadə edir.

Fars dilində yazılmasına baxmayaraq, Nizami Gəncəvi sənəti türk ruhunu əks etdirən canlı dil materialları və folklor nümunələri ilə zəngindir. Məhz bu səbəbdən də türk folkloruna bələd olmadan şairin qələmindən süzülən mənalar aləminə baş vurmaq olduqca çətindir. Şairin bədii dili məcazlar sistemi ilə o qədər zəngindir ki, fikirlərin əksər hissəsi müstəqim mənadan daha çox məcazi mənada işlədilir. Bu misaldakı “ulduzu tüstüylə söndürmək” mübaliğədir. Üzərliyin yandırılması isə bədnəzəri qovmaq ayini ilə bağlıdır.

İnsan son gününü unutmamalıdır. Çünki ruhun həyatı əbədidir. Dünya həyatı isə sınaq meydanıdır. Nizami Gəncəvidə son gün – iki dünya arasındakı keçid tez-tez xatırlanır. Nizaminin fəlsəfi təliminə görə insan son gününü unutmamalı, hər an Axi-rəti qarşılamağa hazır olmalıdır:

Son gününü unutma, ömrün boyu sal yada,
Möhtəşəmlik ağası yoxsulluqdur dünyada.

Bu gəldi-gedər, bu fəni dünya kimsəyə qalmayıb. Bu dünyadan çox süleymanlar gəlib-keçib. Süleyman mülkü isə öz yerindədir.

Süleymanın mülkünü sorma hər an haradadır?
Mülkü öz yerindədir, bəs Süleyman hardadır?

(7, 51-52).

Dünya həyatı xeyirlə şərin, yaxşıqla pisliyin mübarizəsi üzərində quruldu. Hökmdarlıqla peyğəmbərliyi özündə birləşdirən ədalətli Süleyman peyğəmbərdən başqa bütün hökmdarlar haqq-ədaləti unudtu. Əsl insanlar haqsızlıqdan qorxub pəri kimi gözəgörünməz oldular. Onları gündüz çıraqqla axtarsan belə tapa bilməzsən:

Çoxdan yoxa çıxıbdı ədalətli Süleyman,

Haqsızlıqdan görünməz, pəriyə dönüb insan (3, 29).

Süleyman peyğəmbərlə bağlı atalar sözlərini yada salaq: “Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmaz”. “Buradan çox Süleymanlar keçib” və s.

Torpağın da, daşın da, suyun da, küləyin də odun da, ağacların da, səmanın da, hətta göy cisimlərinin də yaddaşı var. Bu yaddaş vasitəsi ilə ölmüş torpaq canlanır, daşın daş bağrında sirlər gizlənir, su hərəkətə gələrək cansızlara can verir, külək sevgi məktublarını aşığıdən məşuqa çatdırır, sönmüş ocaq yenidən alovlanır, qış yuxusuna dalan ağaclar yazda oyanır, səma dəyişir. Günəş, Ay, planetlər, ulduzlar hərəkətə gəlir. Əgər bu yaddaş olmasaydı, bütün kainat məhv olardı. Atalar sözündə bu fikir belə ifadə olunur: “Nə əkərsən, onu da biçərsən”. Nizami Gəncəvi sənətinin mayası türk ruhundan tutuldu, xəmiri türk əli ilə yoğuruldu. Ona görə də Azərbaycan türklərinə məxsus hərəkət, ifadə və deyim tərzii yad dilə çevriləndə belə itmədi, özünəməxsus gözəlliyini, ahəngini, ruhunu qoruyub saxlaya bildi. Sadə bir misal: bir şeyi unudub sonradan yada salanda barmağımızı dişləyirik. Onda itirilmiş yaddaş yenidən bərpa olunur:

Zülmünü yada salıb dişlədi barmağımı:

Quşlar da eşidibdi zülmünün sorağını (3, 34).

Xalq hikmətinin özü də göylərin səsidir. Nizami Gəncəvi o səsi eşidirdi. O səslə yazıb-yaradırdı. Hikmət hikmətdir. Hansı dildə, hansı qəlibdə ifadə olunsa da, məna eynidir:

Dünyaca var-dövlətin sayılıarmı dünyada?

Dünyadan apardığın bir şey varmı dünyada? (6, 9142).

İndi də atalar sözünə nəzər salaq: “Dünyanın malı dünyada

qalacaq”. Neçə əsr sonra Aşiq Alı bu fikri belə ifadə edir:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,

Əllini keçirdim, yüzə nə qaldı?!
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,

Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?! (7, 60).

Dünya kimsəyə qalmadı, ömür su kimi axıb getdi. Bəs nədir qalan, nədir bizi bu dünyaya bağlayan? Nədir bizi şərəfləndirən?

Ömür keçib gedəndi, dünya qalandı sənə?

Ülviyyətə sədaqət şərəfdi, şandı sənə (7, 52).

Əlçatmaz, ünyetməz bir aləm var: ülviyyət aləmi. O aləmdə hər şey gözəldir. Bu gəldi-gedər dünyanın mənası yalnız ülviyyət aləminə qovuşmaq, əbədi səadətə apan yolda geriyyətə boyunlanmamaq, heç nəyə baxmamaqdır. Könül dünyasından daha dəyərli nə var ki ... Orada hər şey ağappaqdır.

Kətan geymiş ay kimi gözəldi necə canan,

Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan.

Kətan parça məşhur bir bayatını yada salır:

Əziziyəm vətən yaxşı ,

Geyməyə kətan yaxşı,

Qürbət el cənnət olsa,

Yenə də vətən yaxşı (3, 78).

“Əsli-Kərəm” dastanı xatırlanır. Əsli də kətan geyib. Yaxası açıqdi o köynəyin:

Kətan köynək, bəndi gümüş,

Yaxan düymələ, düymələ (7, 63).

İlkin orta əsrlərdə Gəncə sənətkarlarının toxuduğu parça növlərindən olan kətan zərifliyi, gözəlliyi və rahatlığı ilə seçilirdi. Nizami qələmində “Kətan geymiş Ay” məcazi mənada, folklorda isə həqiqi mənada işlənir. Ay nə üçün kətan parça geyəndə gözəlləşir? Bunun səbəbi nədədir? Nizami Gəncəvi xalq hikmətinə söykənərək ilahi sirləri səmadan alırdı. Yuxarıda söylədiklərimiz isə səmavi görüntülərdən biridir. Aydın gecələrdə Ay bəzən nur haləsinə bürünür. Ağappaq nur haləsi Ayın ətrafında ilahi gözəllik yaradır və əlvan rənglərə bölünür. İkinci misradakı

“Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan”, ifadəsi də fəlsəfi mənə yükü daşıyır. Burada mənə yenə kətan üzərinə qayıdır. Kətan qəlbini necə doğraya bilər? Bu adı kətan deyil, bu nurun qüdrətidir.

Nizami Gəncəvi sənətinin Azərbaycan folklorundan qaynaqlanıb səməyə yüksəlməsinin sübuta ehtiyacı yoxdur. Heç bir sənətkar başqa xalqın folkloruna əsaslanıb bilməz. Çünki folklor dilin, milli təfəkkürün elə bir qatı, elə bir sahəsidir ki, bu yalnız ruh vasitəsi ilə yaranır, yaşayır və nəsil-dən-nəslə ötürülür. Dünya, aləm, kainat haqqında hər bir xalqın özünəməxsus düşüncə tərzini, yanaşma üsulu, milli təfəkkürün alt laylarında gizlənmiş və çox sadə şəkildə ifadə olunmuş fikirləri mövcuddur. Məhz bu toplum vasitəsi ilə hansı sənətkarın hansı xalqa mənsub olması və hansı xalqın mənəvi xəzinəsinin sahibi olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca sadə və asandır. Burada ən kəsə və etibarlı üsul folklor materialları əsasında təhlillər aparmaqdır. Çünki folklor demək olar ki, çox az dəyişir. Doğrudur, nəşə itirilə bilər, amma bu çox azdır. Bəlkə də, dəryada bir damla nisbətindədir. Azərbaycan folkloruna bələd olmadan milli mənəvi dünyamızın gizli kodlarını açmaq, o cümlədən Nizami Gəncəvi sənətinin sirlərini açıqlamaq olduqca çətindir. Çünki bunlar vəhdət halındadır.

Azərbaycan folklorunda tez-tez rast gəldiyimiz fəlakət obrazına Nizami Gəncəvi də müraciət edir:

Doqquz katib yazıbdır iki hünər dastanı,

Şərlə başlar, şərlə də qurtarar hər dastanı (6, 9137).

Doqquz katib fəlakətlər, iki hünər dastanı isə gecə ilə gündüzdür. Bu, Azərbaycan folklorundakı “Yerlə göyün bəhsi”ində yuxarıdakı misralarda bədii şəkildə təqdim olunur. “İki hünər dastanı” – gecə və gündüz haqda deyimlərə diqqət yetirək: “Hər gecənin bir gündüzü var”, “Şərlə başlanıb şərlə qurtaran dastan” bir günümüz deyilməyi? Axşama “şər vaxtı” deyirik. Deməli, axşam şərlə gəlir, şərlə bitir. Eləcə də gündüz şərin bətnindən doğulur. Şər – yəni gecə ötür, gündüz başlanır. Yenə axşam düşür, şər vaxtı gəlir. Doqquz fələyin yazdığı bu dastan – gecə və gündüz haqda fikirlər Azərbaycan xalqının düşüncə və deyim tərzini

ilə eyniyyət təşkil edir.

Azərbaycan xalqının ən qiymətli mənəvi-əxlaqi dəyərləri və mənəvi sərəvətlərindən biri də böyüyə hörmət, uluların yolunu davam etdirməkdədir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da həmin hikmət düsturu müxtəlif yerlərdə təkrarlanır:

Uluların yolunun gərək qulu olasan,
Ülviyyətə yüksəlib, sən də ulu olasan (7, 64).

Atalar sözündə də mənə eynidir: “Ulu sözünə baxmayan ulaya- ulaya qalar”, “Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar”.

Gəncədə bu gün də ağsaqqala, böyüyə hörmət qorunub saxlanmaqdadır. “Böyüksüz”, sözü “tərbiyəsiz” anlamında işlənir. “Böyüyün-kiçiyin yerini bilmək” isə əks mənəni daşıyır. Böyük-kiçik münasibətləri haqda: “Kiçikdən xəta, böyükdən əta”, “Su kiçiyin, yol böyüyün” kimi atalar sözləri dillər əzbəridir.

Su nə üçün kiçiyin, yol nə üçün böyüyündür. Buradakı su və yol həm həqiqi, həm də məcazi mənəni ifadə edir. Su –hikmətli sözlərdir. Kiçiklər o sözü su kimi içir. Yol böyüyündür, ulularındır. O yolla gedənlər peşman olmazlar.

Nizami Gəncəvidə ülviyyətə yüksəlməyin yolu da məhz ululara münasibətdən keçir: “Uluların yolunun gərək qulu olasan”. Yenə bir neçə atalar sözləri yada düşür: “Yolnan gedən yorulmaz”, “Yolçu yolda qalmaz”, “Yolçu yolda gərək” və s.

Azərbaycan xalqı müqəddəs saydığı hər bir şeyi anda çevirir. El arasında yola and içilir: “Bu Əli yolu haqqı!”.

Yoldaş sözü yol sözündən törəmədir. Ona görə də yola çıxan əvvəl özünə yoldaş aramalıdır: “Əvvəl yoldaş, sonra yol”. Yoldaşlıq isə dostluğa çevrilir. Dostluqda sadıq olanlar və olmayanlar var. Nizami Gəncəvi sadıq dost tapmağı nəsihət edir. Elə bir dost ki, dar gündə sənə dayaq olsun, tora düşsən, “çəkib tordən çıxartsın”:

Elə sadıq dost ara səni darda qoymasın,
Çəkib tordən çıxartsın, səni torda qoymasın (7, 55).

Xalq hikmətindən mənəvi qida alan və bu sonsuz ümmandan bəhrələnən Nizami Gəncəvi sözlərə ilahi dəyər qazandırır və

özünəməxsus tərzdə bədii don geydirir. Dostluq haqda Azərbaycan xalqının söylədiyi atalar sözlərinə nəzər salaq: “Yaxşı dost yaman gündə tanınar”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Dost adımı ansın bir çürük qozla” və s.

Dünyaya şeytan dünyası dedilər. Bir tərəfdə maddilik, bir tərəfdə mənəviyyat. Maddiyyat mənəviyyata meydan oxuyanda bəşəri fəlakətlər baş alıb gedir. Mənəviyyat ön plana keçəndə isə insan ülvüyyət aləminə qovuşur, Tanrı qatına yüksəlir. “Tanrı mənəm”, – demir. Tanrının sadıq quluna çevrilərək ən yüksək məqama çatır. Zərrə ümməna qovuşur. Öləri bir varlıq ölməzlik qazanır. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi təliminə görə hökmdarlıqla möminlik bir araya sığmır:

Şah xələti geyinən mömin hanı dünyada,

Zənbil hörən görüblər Süleymanı dünyada (3, 112).

Əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbər şah olmasına baxmaya-raq zənbil hörərmiş. Bu da onun xarakterindəki ikiliyə işarədir.

Azərbaycan xalq fəlsəfəsində isə bu ikilik belə ifadə olunur: “İki yana baxan çaş qalar”, “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”.

Nizami Gəncəvi qələmində ən adi müşahidələr, sadə həyatı hadisələr belə ilahi dəyər qazanaraq hikmətə çevrilir. Çünki bu hikmətin mayasında xalq fəlsəfəsi dayanır:

Bir-birinə isnişib həyan olar pişiklər,

Balasını istəkdən yeyən olar pişiklər (7, 51-52).

Pişiyin öz balasını yeməsi bədii təsvir vasitəsi kimi işlənsə də, əslində kökü bir atalar sözündən gəlir: “Pişik balasını istədiyindən yeyər”.

Sənətkarlığın, ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyi bütün şəhərlər kimi qədim Gəncədə də bazarla bağlı folklor nümunələri yaranmışdır. Məs: “Malın mal olunca, bazarın bazar olsun!” “Köhnə bazara təzə nırx qoyur”, “Əlin dəllal əlinə dəyməyib” və s. (1, 43).

Dahi şairimizin yaradıcılığında bazarla bağlı xalq ifadələri mənani daha da gözəlləşdirilərək hikmətə çevrilmişdir:

Aləm axıb üstünə, qızıl sayan hardadı?

Bazar kasad bazardı, qiymət qoyan hardadı? (6, 9141).

Gəncə bazarlarında bu gün də “qiymət qoymaq” əvəzinə nırx qoymaq ifadəsi işlənir. “Gəncə dialektinə məxsus bu söz bugünkü məzənnə sözünü əvəz edir. Nırx türk mənşəli söz olub məzənnədən daha sadədir” (2, 37).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı başdan-başa xalq hikməti ilə bəzənməklə yanaşı, eyni zamanda XII əsr Azərbaycan intibah mədəniyyətindən soraq verən ən etibarlı və tutarlı mənbədir. Böyük sənətkar özü bu barədə deyir:

Gəncə tutubdur yaxamı ərək ilə,
Yoxsa İraq xəzinəsin allam ələ.
Aləmə aləm dinərək saldı səs,
“Kim bu Nizami, haradır Gəncə bəs?! (7, 54).

Nizami Gəncəvinin “yaxasından ərək ilə tutan” Gəncə folklor mühiti və Gəncə ədəbi-mədəni mühitidir. Aləmə zaman-zaman səs salan isə Nizami Gəncəvi və onun vətəni Gəncədir. Məhz bu səbəbdən də ölməz söz ustasının yaradıcılığının yaşayıb-yaratdığı ilahi məkanın – Gəncənin nümunəsində öyrənilməsi danılmazdır.

QAYNAQLAR

1. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку: Азерб. филиал АН СССР, 1949, 104 с. (Институт истории им. Бакиханова, АН Азербайджанской ССР).

2. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.

3. Əhmədov Ə. Nizami – Elmşünaslıq. Bakı: 2001, 254 s.

4. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfy Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // Europäische Fachhochschule, 2014, № 2, p. 3-5

5. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science,

Philadelphia (USA), 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>

6. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples. International Journal of Environmental and Science Education, 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143

7. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları // Nizamişünaslıq jurnalı, № 5, AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Gəncə, 2015, s. 44-67